

**ТИББИЙ ЙЎСИНДАГИ МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ
ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАР БЎЙИЧА ИСБОТЛАНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН
ҲОЛАТЛАР**

Sayfullayev Bahodir Bahromovich,*

Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

ORCID:0000-0002-0108-7860

e-mail:bahodirsayfullayev0001@gmail.com

Жиноят процессида далиллаш предмети жиноят-процессуал қонунчилигида кўрсатиб берилган ва жиноят иши бўйича оқилона ва адолатли, яъни унинг моҳиятига кўра қонуний қарор қабул қилиш учун зарур бўлган фактик ва ҳуқуқий ҳолатлар тизими сифатида белгиланиши мумкин.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича ишларни юритиш жараёнида исботланиши лозим бўлган ҳолатлар бошқа жиноят ишларидаги далиллаш предметидан биров фарқ қилади.

С.В. Гусева ақли норасо ва жиноят содир этгандан кейин руҳий ҳолати бузилган шахсларнинг ишлари бўйича исботлаш предметини “жиноят иши бўйича суриштирув, дастлабки тергов ва суд рухсати билан ҳал қилиш жараёнида мажбурий аниқлаш ва баҳоланиши керак бўлган аниқ ҳолатлар мажмуи”, деб таърифлайди¹. Бундан ташқари, С.П. Щербанинг таъкидлашича, ақли норасоларнинг ижтимоий хавfli ҳаракатларида далилларнинг мазмуни ва элементларини тўғри аниқлаш бизга адолатни қарор топтириш ва жиноят ишларида оқилона процессуал қарорлар қабул қилишга доир тадқиқот чегараларини ва вазиятни аниқлаш учун зарур бўлган ҳолатлар доирасини аниқ белгилашга имкон беради².

* O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi Universiteti mustaqil izlanuvchisi, katta leytenant.

¹ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelnogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

² Щерба С.П. Избранные труды Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – М., 2016. – С.124–132.

Бизнинг фикримизча, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳолатларида далил предмети ишни моҳиятига кўра ҳал қилиш учун суриштирувчи, терговчи ва суд томонидан мажбурий белгиланиши ва баҳоланиши керак бўлган аниқ ҳолатлар тизимидир.

Юридик фанда далиллаш предметининг ягоналиги ва унинг барча жиноят ишлари учун ўзгармаслиги ҳақида кенг тарқалган нуқтаи назар мавжуд³. Бироқ бу фикр айрим тоифадаги жиноят ишларида, хусусан, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда, мустақил далилларни ажратиш бўйича бошқа нуқтаи назарларнинг мавжудлигини истисно қилмайди⁴. Кўриб чиқиладиган тоифадаги ҳолатларда аниқ далил мавзуси В.В. Николюк, В.В. Кальницкий, Э.Т. Шакиров, К.С. Сефиқурбановлар томонидан тасдиқланган⁵.

Шу билан бирга, баъзи муаллифлар далиллаш предметининг ягоналиги ҳақидаги фикрларини ҳимоя қилиб, ўз нуқтаи назарларини далиллашнинг «махсус» предметлари ҳақида эмас, балки далиллаш предметининг, унинг умумий қоидалари асосида олиниши лозим бўлган далиллар ва исботланадиган ҳолатлар умумлаштирилган концепциясининг ўзига хос кўринишлари ҳақида гапиришади⁶.

Жиноят-процессуал кодексининг 566-моддасида кўрсатилган умумий айблаш учун асослардан фарқли ўлароқ, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилганда, айбдорлик, қасд ва субъектив томоннинг бошқа белгилари билан боғлиқ ҳолатлар белгиланмаган. Бундан ташқари, агар бирор шахс руҳий касалликка чалинган бўлса, у ўз хатти-ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳиятини ва ижтимоий хавфини англаш ёки уларни назорат қилиш қобилиятидан маҳрум бўлса, демак, у жиноят эмас, балки Жиноят-процессуал кодексининг 566-моддасида кўрсатилган ҳолатларни аниқлашнинг иложи йўқлиги ҳақида гапириладиган жиноят ҳуқуқи доирасидан ташқаридаги ижтимоий хавфли ҳаракатни содир этади.

³ Уголовный процесс: Учебник / под ред. К.Ф. Гуценко // <https://studfile.net/preview/429389/>.

⁴ Даев В.Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса // <https://studfile.net/preview/16672501/>.

⁵ Николюк В.В., Кальницкий В.В. Уголовно-процессуальная деятельность... – С. 20–21; Шакиров Э.Т. Принудительные меры медицинского характера по делам о невменяемых: Автореф. дисс....канд. юрид. наук. – Ташкент, 1989; Сефиқурбанов К.С. Кўрсатилган асар. – Б. 46.

⁶ Галаган А.И. Особенности расследования... – С. 14.

Жиноят-процессуал кодексининг 566-моддасида шахснинг ўтмишида руҳий касалликлари бўлганми ёки йўқми, жиноят содир этилган вақтда ёки процесс пайтида руҳий касалликнинг даражаси ва табиати, шахснинг руҳий бузилишининг хавфи унга ёки бошқа шахсларга моддий зарар етказиш эҳтимоли билан боғлиқлигини аниқлаш сўралган. С.В. Гусеванинг фикрича, гумон қилинувчи, айбланувчи томонидан жиноят содир этишнинг умумий далил предмети суриштирув ва дастлабки тергов органларига вазиятни аниқлаш имконини беради, ижтимоий хавфли ҳаракатларни содир этган шахсларнинг ишларида далил мавзусини белгилайди⁷. Шунини аниқ айтиш мумкинки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилганда, қонун исботланиши керак бўлган ва жиноятларни тергов қилишда назарда тутилган умумий далиллаш предметининг бир қанча ҳолатларини аниқлашни талаб қилмайдиган аниқ ҳолатларни белгилайди.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда, далиллар предметининг мазмунини ўрганиш уларга нисбатан суд жараёни олиб борилаётган шахслар ҳуқуқини ҳимоя қилиш кафолатларини бажариш учун ушбу тоифадаги ишлар бўйича суриштирув, дастлабки тергов ва суд ишларининг сифатини ошириш зарурати билан боғлиқ. Фақат исботланиши керак бўлган ҳолатлар рўйхати ва уларнинг мазмунининг аниқ ва тўғри таърифи, барча ҳолатларни аниқлаш ва жиноят иши бўйича оқилона процессуал қарорлар қабул қилиш учун зарур бўлган чегаралар ва фактлар доирасини аниқлашга имкон беради.

Суриштирув, дастлабки тергов органлари ва судлар жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш билан боғлиқ ҳолатларни аниқлаш ва текширишда, уни содир этган шахснинг шахсияти ва унинг илгари руҳий касалликлари бор-йўқлиги, Жиноят кодексининг Махсус қисмида назарда тутилган қилмиш ва жиноят ишини юритиш, шунингдек, ушбу шахснинг оила аъзоларидан бирида руҳий касаллик мавжудлиги ҳақидаги маълумотларни ўрганишда хатоликларга йўл қўйишади.

Жиноят қонунида тақиқланган қилмишни ақли норасо ҳолатда содир этган ёки руҳий касаллиги бўлган шахсга нисбатан жиноят ишини юритиш жараёнида қонунда

---

⁷ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelnogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

назарда тутилган барча ҳолатлар йиғиндисини аниқ, тўлиқ ва холис аниқлаш, судга бундай шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисида қонуний ва асосли қарор қабул қилиш имконини беради.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритишда исботланиши керак бўлган ҳолатлардан биринчиси: содир этилган қилмишнинг вақти, жойи, усули, шунингдек, Жиноят кодексида кўрсатиб ўтилган бошқа ҳолатлардир. Шундай қилиб, қонун чиқарувчи ақли норасолик ҳолатида бўлган шахс томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган тақдирда, жиноят таркиби йўқлигига яна бир бор эътибор қаратади. Ушбу ҳолатнинг аниқланиши ишни моҳиятига кўра ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосалари шунинг учун ҳам муҳимки, шахс жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни содир этишда, ўз ҳаракатининг ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфлилигини англай оладими-йўқми ёки уларни назорат қила оладими-йўқми, жиноят ишини юритиш тартибини аниқ белгилаш шунга боғлиқ бўлиши мумкин.

Эксперт хулосаларини шакллантиришда жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни содир этиш усули муҳим ўрин тутаяди. Экспертнинг шахснинг ўзи ёки бошқа шахслар учун хавфлилиги, шунингдек, уларга бошқа жиддий зарар етказиш эҳтимоли ҳақидаги саволларга жавоб беришда, ушбу омилга алоҳида эътибор қаратилади.

Кўриб чиқиладиган ишлар тоифасида исботланиши керак бўлган ҳолатлар қаторида, содир этилган ҳаракатнинг бошқа ҳолатлари ҳам келтирилган. Айбловни аниқлаш, жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги масаласини ҳал қилиш унга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш бўйича иш юритиладиган шахснинг ўзи учун жуда муҳимдир.

Жиноят-процессуал кодекснинг 566-моддаси 2-қисми 1-бандида шахсда ақли норасолик ҳолатини исботлаш “ушбу Кодекс 82-моддасининг 1, 2 ва 5-бандларида назарда тутилган ҳолатлар” эканлиги кўрсатилган, Жиноят-процессуал кодекснинг 82-моддаси 3-қисмидан фарқли ўлароқ, «шахс томонидан жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш содир этилганми ёки йўқлигини» аниқлашни, шахснинг жиноят содир этганликдаги айбининг шакли ва сабаблари исботланиши лозимлигини талаб

қилади. Кўриб чиқилаётган тоифадаги жиноятларнинг субъектив томони йўқлиги сабабли исботланиши мумкин эмас.

Жиноят қонунида тақиқланган қилмишни рухий ҳолати бузилганлик ҳолатида содир этган шахс айбдор эмас. Шу билан бирга, жиноят иши қўзғатилган, суриштирув ва дастлабки тергов олиб борилаётганда ҳаракат аниқ шахс томонидан содир этилганлиги исботланиши керак. Суриштирувчи ва терговчи ижтимоий хавфли ҳаракатнинг аниқ шахс томонидан содир этилганлиги тўғрисида, ҳатто унинг рухий касаллиги туфайли айбсиз бўлса ҳам, тўлиқ, ҳар томонлама ва объектив далилларни тўплаши керак. Суд тўпланган далилларни баҳолаши ҳамда қонуний ва асосли қарор қабул қилиши лозим. Агар суд жиноят қонунида тақиқланган қилмиш бу шахс томонидан содир этилганлигини исботланган деб тан олмаган бўлса, унда жиноят ишини юритишни тугатиш ва унга нисбатан иш юритилаётган шахсни реабилитация қилиш керак.

Жиноят-процессуал кодекснинг 566-моддаси 2-қисмининг 1-бандига кўра, хатти-ҳаракат натижасида етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдори тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда исботланиши керак бўлган ҳолатлардан биридир. Бу моддий ва жисмоний, маънавий ва моддий зарар миқдорини аниқлаб бериши керак.

Биз Л.Г. Татьянанинг нуқтаи назарини тўлиқ қўллаб-қувватлаймиз. Унинг фикрича, «Жиноят натижасида етказилган зарар, унинг хусусияти ёки миқдори ҳаракатларнинг квалификациясига таъсир қиладими ёки йўқми, бундан қатъи назар, аниқланиши керак»⁸.

Шу муносабат билан А.Р. Белкиннинг илмий қарашлари ҳам эътиборга молик. Унинг наздида, «қонун ҳар бир ҳолатда қилмишнинг оқибатларини аниқлашга, жиноят натижасида етказилган зарарнинг моҳияти ва ҳажмини аниқлашга, исботлашга мажбур қилади. Бу зарарнинг хусусияти ҳар хил бўлиши мумкин (мулкӣ, маънавий, жисмонӣ). Жиноят натижасида етказилган зарарнинг моҳияти ва ҳажмини исботлаш кўп ҳолларда қилмишни жиноят қонуни билан тўғри квалификация қилиш учун зарурдир. Қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини баҳолаш, жабрланувчиларнинг манфаатларини таъминлаш, жиноят натижасида юзага келиши мумкин бўлган зарарни

⁸ Татьяна Л.Г. Предмет доказывания по делам лиц, имеющих психические недостатки //Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 131–132.

бартараф этиш чораларини кўриш талаб қилинади. Шахсга жисмоний, маънавий ёки мулкый зарар етказиш ҳақиқати бу шахсни жабрланувчи сифатида тан олиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Жиноят ишининг фуқаролик даъвосини ҳал қилиш учун жиноятнинг моддий оқибатларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга»⁹. Агар бу мезон белгиланмаган бўлса, келажакда суриштирув ва дастлабки тергов органлари томонидан ҳам, суд томонидан ҳам далилларни баҳолаш ва қарор қабул қилишда, айниқса, ақли норасолик ҳолатида ижтимоий хавфли ҳаракатни содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилигини исботлашда мураккаблашади.

Жиноят-процессуал кодекснинг 56-моддасида жиноят, худди шунингдек, ақли норасо шахснинг жамият учун хавфли қилмиши шахсга, корхонага, муассасага ёки ташкилотга мулкый зарар етказган деб ҳисоблаш учун далиллар бўлса, улар фуқаровий даъвогар деб эътироф этилиши кўрсатиб ўтилган. Бизнинг фикримизча, қонуннинг бундай шаклланишига асосланиб, шуни тан олишимиз керакки, фуқаровий даъвогарга маънавий ва моддий зарарни фақат айбланувчидан талаб қилиш имконияти берилган. Бироқ Жиноят-процессуал кодекснинг 577-моддаси 5-қисми ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 21-қисмида ақли норасо ҳолатида ижтимоий хавфли ҳаракат содир этган ёки жиноят содир этилганидан кейин руҳий ҳолати бузилган шахс томонидан моддий зарар етказилган ҳолда, зарарни ундириш масаласи фуқаролик судлов ишларини юритиш тартибида кўриб чиқилиши лозим бўлиб, бу ҳақда суднинг ажримида кўрсатилган бўлиши кераклиги ҳам келтириб ўтилган¹⁰.

Ушбу диссертация тадқиқотининг объекти тиббий мажбурлов чораларини қўллаш бўйича ишларни тергов қилиш соҳасида ривожланаётган ҳуқуқий муносабатлар эканлиги сабабли, кўрсатилган муаммо батафсил таҳлил қилинмаганлигини эътироф этамиз. Биз шуни таъкидлаймизки, ижтимоий хавфли

⁹ Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. – М.: Норма, 2007. – 528 с. //http://www.f-b-m.narod.ru/LIBRARY3/2/belkin.pdf.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2008 йил 12 декабрдаги “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 23-сонли қарори // https://lex.uz/acts/1601125.

қилмиш натижасида етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдори мажбурий исботланиши керак, чунки келажакда унинг ўрнини қоплаш масаласи Фуқаролик кодексининг 996, 997-моддаларига мувофиқ кўриб чиқилиши мумкин.

Бу тоифадаги ҳолатларда исботланиши керак бўлган аниқ ҳолат – бу ўтмишда шахсда руҳий бузилиш ҳолатининг борлиги, жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш содир этилган вақтда ёки жиноят ишини юритиш пайтида руҳий касалликнинг даражаси ва хусусиятидир.

Жиноят-процессуал кодекснинг 580-моддасига асосан, қасддан жиноят содир этган ва жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни ақли норасолик ҳолатида содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилиги табиатан тенгсиздир. Шунинг учун ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахслар ва ақли норасолик ҳолатида ижтимоий хавfli ҳаракат қилган шахсларга нисбатан давлатнинг таъсир чоралари (тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари) турличадир. Шу билан бирга, Жиноят-процессуал кодекси шахснинг руҳий ҳолатига қараб белгиланган чораларни ўзгартириш ва тугатиш имкониятини назарда тутди.

Бизнинг фикримизча, терговчининг, сўнгра суднинг шахснинг ижтимоий хавfliлик даражаси ҳақидаги хулосаси қуйидаги мезонларга асосланиши керак:

- 1) тажовуз объекти, содир этилган ижтимоий хавfli қилмишнинг моҳияти ва оғирлиги;
- 2) ҳаракатларнинг усули ва такрорланиши;
- 3) қилмишнинг оқибатлари ва уларнинг юзага келиш эҳтимоли;
- 4) руҳий касалликнинг шакли ва чуқурлиги;
- 5) тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритилаётган шахснинг шахси (яшаш жойи, иш, ўқиш ва ҳ.к.);
- 6) шахснинг ижтимоий ва яшаш шароитлари;
- 7) ижтимоий хавfli қилмиш содир этилган вазият.

Фақатгина ушбу ҳолатлар виждонан аниқланганда ва уларга сифатли баҳо берилганда, шахснинг ижтимоий хавfliлик даражаси тўғрисида холис хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Руҳий касалликка чалинган шахс томонидан жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни содир этишга олиб келган сабаблар ва шарт-шароитларни белгилаш, баҳолаш, ўз вақтида ва етарли даражада жавоб бериш, уларнинг янги ижтимоий

хавfli қилмишларининг олдини олиш руҳий касалликларга чалинган шахслар билан ишлашдаги камчиликларни аниқлайди ва бартараф қилади.

Ижтимоий хавfli хатти-ҳаракатларнинг содир бўлишига сабаб бўлган ҳолатларга қуйидагилар киради: руҳий касалликдан азият чекаётган, жамият ва ўзлари учун хавф туғдирадиган шахсларни тиббий муассасаларда нотўғри назорат қилиш; стационар даволанаётган беморларнинг мос бўлмаган диспансер режими; нотўғри ташхис, қўлланиладиган даволаш усуллариининг етишмаслиги ва самарасизлиги; психиатрия шифохонасидан эрта чиқиш; қийин ижтимоий шароитлар; илгари судланган ва ижтимоий ҳаёт тарзини олиб борадиган шахслар билан мулоқот; ҳаракат содир этилган ҳолат ва бошқалар.

Жиноят-процессуал кодекснинг 566-моддаси 3-қисмига биноан, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги иш, жиноят содир этилганидан кейин руҳий ҳолати бузилган шахсга нисбатан ҳам амалга оширилади. Шахс руҳий ҳолатининг бузилиши, бу жазони тайинлаш ёки уни ижро этишни имконсиз қилади. Қонунда ушбу тоифадаги шахсларга қарши ишларда Жиноят-процессуал кодекснинг 82-моддасида кўрсатилган умумий далилларнинг ҳолатларини аниқлаш зарурлиги тўғрисида кўрсатмалар мавжуд эмас, бу бизнинг фикримизча, муҳим камчиликдир.

Кўп ҳолларда ушбу тоифадаги шахслар тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилгандан кейин тузалиб кетади. Бундай ҳолда, жиноят содир этганлиги ва бунинг оқибатида руҳий ҳолатининг бузилиши юзага келганлиги туфайли ўзига нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган шахс соғайган тақдирда, суд иш юритишни шахснинг руҳий ҳолати бузилган босқичдан бошлаб умумий тартибда тиклаш тўғрисидаги масалани ҳал қилиши керак. Агар Жиноят-процессуал кодекснинг 82-моддасига мувофиқ исботланадиган ҳолатлар илгари аниқланмаган бўлса, суриштирув ва дастлабки тергов сифати пасаяди, кўплаб далиллар йўқолади, бу эса суриштирув ва дастлабки тергов сифатининг ёмонлашувига олиб келади.

С.В. Гусеванинг фикрича, «жиноят ишларини тергов қилиш жараёнида жиноят содир этилганидан кейин руҳий бузилиш, руҳий касалликнинг ривожланиш прогнози ва субъектнинг тикланиши мумкинлиги тўғрисида клиник маълумотларни аниқлаш

алоҳида аҳамиятга эга»¹¹. Биз бу нуқтаи назарни қўллаб-қувватлаймиз, чунки психиатрия мутахассислари касалликнинг ривожланиш прогнозига изоҳ беришлари мумкин.

Суд-психиатрия экспертизаси уч босқичдан иборат, яъни тайёргарлик ва тайинлаш; психиатрлар томонидан тадқиқотлар ўтказиш ва тегишли хулоса чиқариш; эксперт хулосасини баҳолаш.

Тадқиқот доирасида биз эксперт хулосасини баҳолаш мезонларини батафсил очиб бермоқчи бўлдик, шунингдек, экспертизанинг тўлиқлиги, унинг натижаларига таъсир қилиш ва тажрибали психиатрларнинг хулосаларини баҳолаш каби суд-психиатрия экспертизасини тайёрлашнинг муҳим масалаларига тўхталиб ўтдик.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш зарур бўлган пайт, амалда, муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради, чунки қонун уни қуйидагича таърифлайди: «... зарур бўлганда ...». А.В. Ленский ва Ю.К. Якимовичлар, ўз тадқиқотларида, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритилаётган шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш зарур бўлганда, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш кераклигини таъкидлайди¹².

В.П. Сербский таъкидлаганидек, “Руҳий саломатлиги тўғрисида шубҳа бор судланувчиларнинг мажбурий текшируви ақли норасолик муаммосини муҳокама

---

¹¹ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelnogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

¹² Суховерова Е.В. Предварительное следствие по делам о применении принудительных мер медицинского характера. – М., 2013. – С.54–55.

қилишда жуда керакли бўлган ва фақат адолат юзасидан фойдаланиладиган, ҳақиқатни тўлиқ очиб беришга хизмат қиладиган воситадир”¹³.

Агар суриштирувчи, терговчи ва суд жиноят қонунида тақиқланган қилмиш содир бўлган пайтида ёки у содир этилганидан кейин шахснинг руҳий соғлиғига шубҳа қилсалар, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаши ва зудлик билан ўтказиши керак. Акс ҳолда, гумон қилинувчининг, айбланувчининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилиши мумкин. Бундай йўл тутиш мумкин эмас, чунки бу барча жиноят ишининг қонунийлигини ва биринчи навбатда, жиноят ишини юритиш муддатининг асослилигини шубҳа остига қўяди. Ўрганилган жиноят ишларида суд-психиатрия экспертизаси зарурлиги сабабли терговлар асоссиз равишда ЖПКнинг 364-моддаси 1-қисми 1-бандига асосан тўхтатилиб қўйилган, шу билан бирга, кўп ҳолатда экспертиза тайинлаш учун асослар пайдо бўлганидан 10–20 кундан ортиқ вақт ўтган.

Суд-психиатрия экспертизасининг натижалари кўп жиҳатдан суриштирувчи ва терговчи томонидан ҳам жиноят иши, ҳам тиббий ҳужжатлар тўпланган материалларнинг тўлиқлиги ва сифатига боғлиқ. Шунинг учун суд-психиатрия экспертизаси суриштирувчи ва терговчи томонидан пухта тайёрланиши керак. Гумон қилинувчи (айбланувчи) экспертизага юборилганда, экспертларга жиноят ишининг материаллари тақдим этилиши керак, унда экспертизага юборилган шахснинг ўзи, унинг қариндошлари, дўстлари, танишлари, қўшнилари, гувоҳлар ва шохидларнинг кўрсатувлари бўлиши керак. Амбулатор ва стационар касалликлар тарихи, психиатрия диспансерлари ва даволаниш жойларидан материаллар илгари ўтказилган ҳарбий, тиббий, меҳнат ҳамда суд-психиатрия экспертизалари хулосаларини тавсифлайди. Фақат жиноят ишининг барча ҳужжатлари ва материалларининг йиғиндиси экспертиза тайинланишининг асослилигини тасдиқлайди, шунингдек, психиатр-экспертларга ҳодисанинг барча ҳолатларини тўғри ва холис баҳолаш ҳамда ишончли хулосалар чиқариш имконини беради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш вақтини танлашда суриштирувчи ва терговчи ҳар доим эксперт хулосасида керакли бўлган саволларга жавоб бериш учун

---

¹³ *Сербский В.П.* О судебно-психиатрической экспертизе. Приват-доцента Московского университета В.П. Сербского. Извлечено из «Трудов V Съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова». Санкт-Петербург, С. 10. // https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003553232/.

зарур бўлган барча материаллар мавжудлигини билиши лозим. Шунинг эса тутиш керакки, суд-психиатрия экспертизаси хулосасининг ишончлилиги ва асослилиги нафақат уни ўтказаетган мутахассисларнинг малакасига, балки уларга тақдим этилган материалларнинг тўлиқлиги ва сифатига ҳам боғлиқ.

Жиноят-процессуал кодекснинг 329-моддасида жиноят иши қўзғатилишидан олдин барча турдаги экспертизаларни тайинлаш ва ўтказишга рухсат берилган. Бизнинг фикримизча, суд-психиатрия экспертизаси фақат жиноят иши қўзғатилганидан ва ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсга нисбатан тегишли жиноят-процессуал мақом берилганидан кейин тайинланиши лозим. Чунки жиноят иши қўзғатилишидан олдин терговга қадар текширув материаллари доирасида руҳий ҳолатни ўрганиш бўйича тадқиқотлар тайинлаш ва ўтказиш жуда қийин ва асоссиз хулосаларга олиб келиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган норма бўйича терговга қадар текширув ўтказишнинг муддатлари, тергов ҳаракатларининг кўп қисмини ўтказишнинг иложи йўқлиги, шунингдек, психиатрик экспертиза тайинланган шахсларнинг ҳуқуқий мақоми тартибга солинмаганлиги жиноят иши қўзғатилишидан олдин экспертларнинг нотўғри хулосаларига ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг кўпол равишда бузилишига олиб келади.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлашни тезкор тергов ҳаракатлари билан боғлаб бўлмайди, чунки уни ўтказиш учун зарур бўлган материални сифатли йиғиш учун узоқ вақт талаб этилади.

Мазкур тоифадаги жиноят ишлари бўйича суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш учун асослар барча жиноят ишларида кўрсатилган бўлиши шарт. Аммо айрим жиноят ишларида расман «шахснинг руҳий ҳолатига шубҳа» борлиги асос қилиб кўрсатилади, айрим жиноят ишларида суриштирувчи ва терговчилар шахс психоневрологик диспансерда рўйхатдан ўтганлигини кўрсатади ва малакали суриштирувчи ва терговчилар томонидан аниқланган шахснинг руҳий ҳолатига оид барча маълумотлар рўйхатини суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш учун асос қилиб кўрсатишади.

Бизнингча, терговчиларнинг экспертиза тайинланишига асос бўладиган барча сабаблар рўйхатига масъулиятсизлик билан ёки расмий муносабатда бўлиши нафақат психиатрлар, балки терговчиларнинг ҳам ишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шундай қилиб, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш ва уни тайинлаш учун асос бўлган ҳолатларни тузиш тўғрисида қарор қабул қилганда, терговчининг ўзи тўпланган материал етарли эмас, деган хулосага келиши мумкин, бу эса келажакда муддатни кечиктирмаслик учун ёрдам беради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарорда терговчи уни тайинлаш учун асос бўлган барча фактларни кўрсатиши шарт. Тегишли ҳолатларни санаб ўтишда жиноят ишининг аниқ саҳифаларига мурожаат қилиш керак. Бундай алоқалар тажрибали психиатрларнинг ишини осонлаштиради.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарорнинг муҳим элементларидан бири психиатр-экспертларга берилган саволлардир. Психиатрларнинг эътиборига ҳавола этилган саволлар ҳуқуқшунослик ва суд психиатриясининг концептуал ва категорик аппаратига мос келиши керак. Улар ноаниқ талқинни истисно қилиш, қонунга риоя қилиш ва экспертлар ваколатидан ташқарига чиқмаслик учун аниқ шакллантирилиши керак.

Бизнинг фикримизча, суд-психиатрия экспертизаси жараёнида экспертлар томонидан ҳал қилиниши мумкин бўлган саволларнинг энг муваффақиятли формулалари В.П. Сербск номидаги Давлат ижтимоий ва суд психиатрияси илмий маркази федерал бюджет муассасасининг расмий веб-сайтида келтирилган:

1) айбланувчи (гумон қилинувчи) унга нисбатан ҳаракатлар қилинаётганда, руҳий касалликка чалинганми, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)нинг ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфлилигини англашга қодир эмас эдим;

2) айбланувчи (гумон қилинувчи) тахмин қилинаётган ҳаракат ёки ҳаракатларни амалга оширишда руҳий касалликка чалинганми, у ўз ҳаракатининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини тўлиқ англай олмаган ёки назорат қила олмаган эдим;

3) айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекадими, у жиноят иши юритилаётган вақтда жиноят ишининг моҳияти ва аҳамиятини, унинг процессуал нуқтаи назарини тушунишга ёки процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишга қаратилган ҳаракатларни мустақил бажаришга қодир эмасми;

4) айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекадими, бу уни жиноят иши кўзгатирилган вақтда ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англай олмасликка ёки уларни назорат қила

олмасликка мажбур қиладимиз? Бу руҳий бузилиш қачондан бошланган ва айбланувчи ақли расо ҳолатда жиноят содир этганидан кейин касал бўлиб қолганми? Айбланувчи бу оғир аҳволдан чиқадими ва агар шундай бўлса, қайси вақтда;

5) айбланувчининг руҳий бузилиши унга жисмоний шикаст етказиш эҳтимоли билан боғлиқми, ўзи ёки бошқаларга хавф туғдирадими;

6) айбланувчига тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш керакми ва агар шундай бўлса, қайси бири;

7) агар айбланувчи ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий хусусияти ва ижтимоий хавфини англаш ва уларни бошқариш қобилиятини сақлайдиган руҳий бузилишдан азият чекаётган бўлса, демак, бу руҳий касаллик руҳий ногиронларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи тоифасига мансубми¹⁴?

Биз ушбу рўйхатни қуйидаги савол билан тўлдиришни зарур деб ҳисоблаймиз: «Агар айбланувчи (гумон қилинувчи) руҳий касалликдан азият чекаётган бўлса, бу бузилиш қайси тоифадаги оғриқли ҳолатларга тегишли – сурункали руҳий касаллик, вақтинчалик руҳий бузилиш ҳолати ёки бошқа руҳий касалликми?». Бундай тушунтириш терговчи томонидан белгиланиши керак бўлган ақли норасоликнинг тиббий мезони асосида зарур.

Шундай қилиб, суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш тўғрисида суриштирувчи ва терговчилар қарор чиқарганидан сўнг, терговчи уни гумон қилинувчига (айбланувчига), унинг ҳимоячисига ва қонуний вакилига, агар у жиноят ишида иштирок этса, тақдим этиши шарт. Уларнинг барчаси танишганидан сўнг терговчи тегишли баённома тузиб, агар улар биргаликда танишган бўлса, рўйхатга олинган шахслар томонидан имзоланиши керак. Гумон қилинувчи (айбланувчи), ҳимоячи ва қонуний вакил алоҳида танишганида ҳар бир шахс учун алоҳида баённома тузилади ва у имзолайди.

Суд-психиатрия экспертизасини тайинлаш босқичидан сўнг тажрибали психиатрлар томонидан тадқиқотлар ўтказиш ва тегишли хулоса чиқариш босқичи келади. Биз бу масалани батафсил муҳокама қилмаймиз, чунки 01.06.2010 йилдаги 249-

---

¹⁴ Официальный сайт ФГБУ «Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского» Минздравсоцразвития России [Электронный ресурс] - режим доступа: Пр://5егЪ5ку.ги/1ш1ех. (дата обращения: 13.02.2012).

ЎРҚ Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги қонунининг 7-моддасига биноан, “суд эксперти суд экспертизасини ўтказишда суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан), тарафлардан ва ишнинг натижасидан манфаатдор бўлган бошқа шахслардан мустақилдир” деб белгиланган¹⁵.

Суд-психиатрия экспертизаси натижаларига кўра, эксперт саволларига жавоб берилганда, хулоса тузилади. Агар экспертларнинг барча саволларини ҳал қилишнинг иложи бўлмаса, эксперт хулосасини беришнинг иложи йўқлиги тўғрисида ёзма билдирги тузилади. Эксперт хулосаси «умумий қабул қилинган илмий ва амалий маълумотлар асосида чиқарилган хулосаларнинг асослилиги ва ишончлилигини текширишга имкон берадиган қоидаларга» асосланган бўлиши керак.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси далил турларидан бири бўлиб, бошқа далиллар қаторида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва судья томонидан мажбурий баҳоланади. Ҳар қандай далил сингари, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси олдиндан белгиланган кучга эга эмас, у тўлиқлиги, ички тузилиши, асослилиги, мантиқий изчиллиги ва хулосаларнинг жиноят ишининг бошқа материалларига мувофиқлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши керак.

Жиноят ишлари бўйича суд-психиатрия экспертизасини тайинлайдиган мансабдор шахсларнинг аксарияти тегишли хулосани олгач, расмий равишда уни баҳолашади. Амалиётда суриштирувчи ва терговчилар суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини жиноят ишини судга юбориш учун асос деб ҳисоблашади, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилиши ва экспертларнинг хулосалари улар томонидан ҳеч қандай танқид қилинмайди. Айрим терговчилар экспертиза учун тақдим этилган материалларнинг тўлиқлигини баҳолайди, айримлари эса шифокорларнинг малакасини баҳолайди ва бир нечта малакали терговчилар хулосага танқидий муносабатда бўлади ва барча омилларни баҳолайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд

---

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 01 июндаги «Суд экспертизаси тўғрисида»ги ЎРҚ-249-сонли қонуни //https://lex.uz/docs/1633102.

амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 4-қисми 3-бандига асосан¹⁶, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш қўзғатиш учун ҳақиқий асосдир. Бунда гумон қилинувчи (айбланувчи) унга нисбатан бундай процесслар олиб борилаётган шахснинг янги мақомини олади, бу унга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қўшимча кафолатлар беради. Бироқ бу ишни асоссиз қўзғатмаслик ва шунга кўра, руҳий соғлом шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўлламаслик керак, чунки бу жиноят ишининг мақсадига зид равишда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишига олиб келади.

Жиноят иши бўйича эксперт хулосасига расмий баҳо бериш кўпинча айбдорларга жинойий жавобгарликдан қочишга, руҳий касалликка чалинган ва жиноят қонунида тақиқланган қилмишни зарур даволаниш имкониятидан маҳрум бўлган ҳолда ақли норасолик ҳолатида содир этишга ёрдам берадиган ноқонуний ва асоссиз қарорлар қабул қилинишига олиб келади.

Таҷрибали психиатрларнинг фикри суриштирувчи, терговчилар ва судьялар томонидан қўшимча текшириш ва баҳолашни талаб қилмайдиган аниқ факт сифатида қабул қилинади.

Аксарият ҳолларда, такрорий ёки қўшимча текширувлар тўғрисидаги сўровларни ҳал қилишда терговчилар уларни қондиришдан бош тортиш учун куйидаги асосни кўрсатадилар: «эксперт психиатрларнинг малакасига шубҳа қилиш учун асос йўқ». Бизнинг фикримизча, бу сабаб такрорий ёки қўшимча суд-психиатрия экспертизасини ўтказишдан бош тортиш учун сабаб бўла олмайди, чунки у эксперт хулосасини баҳолаш мезонларидан фақат биттаси бўлиб, асосий аҳамият касб эта олмайди.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини баҳолашни бошлашда суриштирувчи ва терговчи, биринчи навбатда, экспертизага тайёргарлик кўриш,

---

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2008 йил 12 декабрдаги “Руҳий касалликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 23-сонли қарори // <https://lex.uz/acts/1601125>.

тайинлаш ва ўтказишнинг процессуал тартибига риоя этилишига эътибор қаратишлари керак¹⁷.

Мутахассислар олиб борган тадқиқотларнинг тўлиқлигига ва улар берган хулосага ишонч ҳосил қилиш керак. Хулосани баҳолашда нафақат бундай ҳужжатларга хос бўлган барча тафсилотлар борлигига, балки ҳужжатнинг мазмунини таҳлил қилишга ҳам эътибор қаратиш лозим. Шу нуқтаи назардан, терговчи нафақат юридик фанлар соҳасида билимга эга бўлиши, балки суд психиатрияси ҳақида асосий тушунчага эга бўлиши керак. Суд-психиатрия экспертизасининг хулосасида нафақат берилган саволларга жавоблар, балки экспертиза пайтида ҳам, жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш содир этилган пайтда, текширув ўтказилганда ҳам руҳий ва соматик ҳолатининг батафсил тавсифи бўлиши керак. Инсоннинг руҳий ҳолатининг тавсифи онг, ақл, ирода ва ҳиссий соҳанинг ҳолатини акс эттириши лозим. Мутахассисларнинг гумон қилинувчининг (айбланувчининг) интеллектуал ва иродавий фазилатлари ҳолати ҳақидаги ҳукмларини чуқур таҳлил қилиш зарур.

Юридик адабиётларда эксперт-психиатр, суриштирувчи, терговчи ва суднинг шахсининг ақли норасолик масаласини ҳал қилишдаги ваколатлари борасида тортишувлар мавжуд. Эксперт-психиатрлар ўз хулосаларида фақат руҳий касалликнинг мавжудлиги ёки йўқлиги, унинг чуқурлиги ва клиник кўринишлари ҳақида гапиришга ҳақли деган фикр бор, лекин ақли норасолик ҳақида эмас, чунки бу масала унинг ваколатига кирмайди.

М.С. Строгович шундай ёзган: “Суд-психиатрия экспертизаси бемор руҳиятининг ҳолати тўғрисида ўз хулосасини беради, лекин айбланувчини ақли норасо деб тан олиш масаласини терговчи ёки суд ҳал қилади. Гарчи улар тиббий асосга эга бўлса-да, бу ақл-идрок ва ақли норасолик қонуний тушунчалар эканлиги билан изоҳланади”¹⁸.

---

¹⁷ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления // <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritelnogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches>.

¹⁸ Суховерхова Е.В. Предварительное следствие по делам о применении принудительных мер медицинского характера. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2013.

А.В. Смирнов ва К.Б. Калиновскийларнинг нуқтаи назарига қараганда, “экспертиза ақли расоликни (норасоликни) тўғридан-тўғри экспертларнинг хулосаси билан эмас, балки суриштирувчи, терговчи ва суднинг шахснинг ақли расолигига шубҳа-гумонларини ҳал қилиш учун тайинланади. Яъни, шахснинг ақли расо ёки ақли норасолиги ҳақидаги масалани ҳал қилиш суриштирувчининг, терговчининг ва суднинг алоҳида ҳуқуқий ваколатига тегишли бўлиб, фақат субъектнинг руҳий ҳолати масаласи экспертиза предметиға тегишлидир”¹⁹.

Бошқа нуқтаи назарни қўллаб-қувватловчиларнинг фикрича, шахснинг хатти-ҳаракати ва руҳий ҳолати бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, ҳар қандай хатти-ҳаракат руҳий бузилишларнинг оғирлиги туфайли онгли ёки онгсиз бўлиши мумкин, ҳар доим психика билан одамнинг хатти-ҳаракати ва ташқи муҳит ўртасида сабабий боғлиқлик мавжуд. Муайян руҳий касалликни аниқлаган ҳолда, шифокор унинг ижтимоий хавfli ҳаракат қилган одамнинг онги ва иродасига таъсири ҳақида гапириши керак²⁰. «Ақли расоликни (норасоликни) белгилаш – суриштирувчи, терговчи ва суднинг мутлақ ҳуқуқи ҳисобланмайди, чунки бундай масалани ҳал қилиш психиатрия соҳасидаги билимларни, айрим ҳолларда эса психиатр ва патопсихилоглар томонидан олиб бориладиган мураккаб тадқиқотларни тақазо этади»²¹.

Шахсни ақли расо (ақли норасо) деб эътироф этиш тўғрисидаги қарор суднинг ўзига хос ҳуқуқидир, лекин бу мазкур масала бўйича мутахассисларнинг фикр билдиришини истисно қилмайди. Ю.М. Антонян ва С.В. Бородиннинг таъкидлашича, психиатр-экспертнинг хулосаси ва суриштирувчининг, терговчининг ёки суднинг ақли норасолик (расолик) масаласидаги қарорини бир хил даражада кўриб чиқиш мумкин эмас. Бу субъектларнинг функциялари ва вазифаларидаги фарқ яққол кўриниб турибди: тажрибали психиатр махсус билимга эга бўлган шахс сифатида ақли расо ёки

¹⁹ Уголовный процесс: Учебник /А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский; под обвд. ред. проф. А.В. Смирнова. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 671.

²⁰ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления //https://www.studmed.ru/kudryavcev-vn-obektivnaya-storona-prestupleniya_1e30e6c119c.html.

²¹ Степункова В.К. Роль судебного эксперта при исследовании вменяемости (невменяемости) //http://lawlibrary.ru/article1001605.html.

ақли норасолик ҳақида хулоса беради, терговчи ва суд бу масала бўйича қарор қабул қилади²².

Е.З. Трошкин ва А.С. Захаровнинг таъкидлашича, «жиноят-процессуал қонунчилигининг моҳияти мутахассисларнинг хулқ-атворида тегишли касаллик шаклида ақли норасоликнинг тиббий мезони борлиги ҳақидаги хулосага кўпроқ мос келади, бу эса шахс (батафсил тавсифи билан) руҳиятида маълум ўзгаришларни келтириб чиқаради. Зотан, бундай хулоса асосида суриштирувчи ва терговчи, кейин эса суд шахсни ақли норасо деб тан олиш тўғрисида қарор қабул қилади»²³.

Агар психиатрлар у билан унинг қонуний комбинацияси асосида эмас, балки фақат тиббий мезон асосида гаплашса, суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси суриштирув ва дастлабки тергов органлари, судлар учун ўз аҳамиятини йўқотади. Мутахассислар нафақат руҳий касаллик борлиги ҳақида, балки аниқланган руҳий касаллик шахсни ўз ҳаракатининг (ҳаракатсизлигининг) ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англашдан маҳрум қиладими ёки йўқми, деган қарорга келишлари керак. Бу масала суриштирув, дастлабки тергов ва суд учун энг муҳимларидан бири эканлиги аниқ, «хулосанинг бу қисмида суд-психиатрия экспертизасининг мақсади жамланган». Бу нуқтаи назар кўпчилик ҳозирги замон олимлари томонидан қўллаб-қувватланади²⁴.

Хулоса қилиб айтганда, психиатрлар “ақли заифлик” атамаларидан қочиб, Жиноят кодексининг 18 ва 18¹-моддаларининг қонуний мезонларини қўллаб, субъектнинг руҳий ҳолати тўғрисида хулоса билан чекланишлари керак. Бизнинг фикримизча, фақат жиноят иши учун масъул бўлган шахслар “ақли расо ёки ақли норасо” таърифларини ишлатишга қодир, холос. Шу билан бирга, ақли норасолик ҳақидаги саволга жавоб беришда психиатр, терговчи ва суднинг малакасини ҳисобга олиб, биз икки томонни, ақли расо ва ақли норасолик тўғрисида хулоса чиқариш ҳуқуқини ва илмий тиббий хулосани ажратишимиз керак.

²² Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии //http://lawlibrary.ru/izdanie491.html.

²³ Трошкин Е.З., Захаров А.С. Досудебное производство... – С. 146.

²⁴ Гусева С.В. Особенности предварительного следствия по делам невменяемых и лиц, заболевших психическим расстройством после совершения преступления //https://www.dissercat.com/content/osobennosti-predvaritel'nogo-sledstviya-po-delam-nevmenyaemykh-i-lits-zabolevshikh-psikhiches.

Суд-психиатрия экспертисининг хулосаси шахсни ақли норасо деб топиш тўғрисида қарор қабул қилиш мумкин бўлган асослардан фақат биттасидир. Буни жиноят-процессуал қонунчилигининг нормалари ҳам тасдиқлайди.

Жиноят содир этилгандан кейин пайдо бўладиган руҳий касалликларни ташхислашда, суд-психиатрия экспертисининг хулосасида руҳий патологиянинг шакли, унинг нозологик боғлиқлиги, унинг ривожланиш вариантлари ва мумкин бўлган оқибатлари баҳоси бўлиши керак. Бу омиллар аниқ ва кейинчалик шахс тузалгандан сўнг, субъектнинг процессуал фаолиятини тайинлаш бўйича тавсиялар беришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Эксперт тадқиқот усуллари ва хулосаларининг илмий асослилиги ва қонунийлигини баҳолаш терговчига боғлиқ. 2021 йил 15 май кунидаги 690-ЎРҚ Ўзбекистон Республикасининг “Психиатрия ёрдами тўғрисида”ги қонунининг 37-моддасига биноан, “Руҳий ҳолати бузилган шахсга уни психиатрия стационарига ётқизиш асослари ва мақсадлари, унинг ҳуқуқлари ҳамда стационарда ўрнатилган қоидалар тушунтирилиши керак”²⁵. Худди шу қонун субъектдан маълумот олиш учун ҳуқуқларни чеклашга, алдашга, зўравонликка, таҳдидларга ва бошқа ноқонуний чораларга йўл қўйилмаслигини, шунингдек, оғриқли таъсирлар билан боғлиқ бўлган ёки салбий таъсир кўрсатадиган эксперт тадқиқот усулларидадан фойдаланишни, соғлиққа таъсир қиладиган, жарроҳлик аралашув усуллари ва соғлиқни сақлаш амалиётида фойдаланишни тақиқлашни назарда тутди.

Суд-психиатрия экспертисининг хулосасини баҳолашда, ҳар қандай далил бўлиши керак бўлган хусусиятларни унутмаслик керак. Хулоса тегишли бўлиши, қабул қилиниши мумкинлиги ва ишончилиги нуктаи назаридан, кейин эса жиноят ишида тўпланган барча далиллар билан бирга, етарлилик нуктаи назаридан баҳоланиши керак. Олинган эксперт хулосасининг далилий хусусиятларини баҳолашга расмий муносабатни истисно қилиш муҳим, бунга бепарволик муносабати суд жараёнида аниқланиши мумкин, бу хулосанинг йўл қўйиб бўлмайдиган далил сифатида тан олиншига олиб келиши мумкин.

---

²⁵ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 12 майдаги «Психиатрия ёрдами тўғрисида»ги ЎРҚ-690-сонли қонуни <https://lex.uz/uz/docs/-5422209>.

Жиноят-процессуал кодекснинг 186-моддаси суд-психиатрия экспертизаси хулосасини баҳолашнинг мураккаблиги сабабли, жиноят-процессуал қонуни экспертни сўроқ қилишни назарда тутди.

Бу тергов ҳаракатини ўтказиш учун бир қанча шартлар мавжуд. Шундай қилиб, экспертнинг гувоҳлиги фақат у томонидан хулоса тақдим этилгандан кейингина олиниши мумкин, экспертнинг кўрсатувлари мавзуси фақат хулоса берилган масалалар доираси билан чегараланади. Ва ниҳоят, экспертизани ўтказиш жараёнида унга маълум бўлган, лекин унинг мавзусига алоқаси бўлмаган маълумот ҳақида сўроқ қилиш мумкин эмас.

Агар атамалар ва сўзларни аниқлаштириш зарур бўлса, тажрибали психиатр сўроқ қилиниши мумкин; ишлатилган материаллар ва техникани батафсилроқ тушунтириш; кўтарилган саволлар ҳажми ва хулосалар, эксперт комиссияси аъзоларининг хулосалари ўртасидаги тафовутларни аниқлаш; экспертнинг малакасини ва унинг ишга муносабатини аниқлаш ва бошқалар.

Бизнинг фикримизча, психиатрларни сўроқ қилиш ва уларнинг хулосаларини тушунтиришга мурожаат қилиш керак бўлади, чунки тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича иш юритаётган терговчилар суд психиатрияси соҳасида билимга эга, уларсиз ҳар томонлама ва суд-психиатрия экспертизасининг хулосасини тўлиқ баҳолаш мумкин эмас.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда исботлаш предмети ишни суриштирув, тергов ва суд томонидан аниқланиши ва баҳоланиши керак бўлган аниқ ҳолатлар тизимидир.

Бизнинг фикримизча, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган ҳолларда, исботланиши керак бўлган ҳолатлар рўйхати, уларни белгилаш зарурлигини назарда тутувчи моддалар билан тўлдирилиши керак. Жиноят қонуни билан тақиқланган қилмишни содир этишга ёрдам берган ҳолатлар, ўз ҳаракатларининг ҳақиқий моҳияти ва ижтимоий хавфини англаш ёки уларни назорат қилиш қобилияти бу ҳаракатнинг жамоавий хавфлилигини (зарурий мудофаа, ўта зарурат, жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ва ҳ.к.), шунингдек, руҳий касалликнинг шахсга таъсирини истисно қилади.

Кўриб чиқилаётган ишлар тоифасида исботланиши керак бўлган ҳолатларни аниқлашда асосий роллардан бири суд-психиатрия экспертизасига тегишлидир. Ушбу

текширувни тайинлаш босқичи уни ишлаб чиқиш ва тажрибали психиатрлар томонидан асосли, далиллаштирилган ва ишончли хулосани бериш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Суд-психиатрия экспертизасининг хулосаси жиноят ишида бошқа манбаларга қараганда, шахснинг руҳий ҳолатининг жиноят қонуни билан тақиқланган қилмиш пайтида ҳам, иш юритиш пайтида ҳам энг батафсил ва объектив тавсифидир. Бу тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш бўйича қарор қабул қилишнинг ажралмас элементи, одамнинг ақли норасолиги масаласини ҳал қилади ва пировардида тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилади.